

İBN FADLAN VE BÖLGESEL COĞRAFYACILIĞI

Özcan EVRENSEL*

Özet

İbn Fadlan, X. asırda Abbasîlerin İnşâ Divânı'nda yer alan bir kâtipti. Aynı asırda İtil Bulgarları Müslüman oldu ve kendilerine İslâm dinini anlatmaları için Abbâsîlerden yardım istedi. Dönemin Abbâsî Halifesi el-Muktedir-Billâh bu talebi geri çevirmedi ve bir heyet hazırlattı. Bu heyette İbn Fadlan da bulunmaktaydı. Sonunda hazırlıklar tamamlandı ve heyet 921'de Bağdat'tan ayrılarak İtil Bulgar ülkesine doğru yola çıktı. İbn Fadlan bu yolculuk sonrasında bir Seyahatnâme kaleme aldı. Kendisi, bu eserde nasıl bir güzergâh takip ettiklerini, neler gördüklerini, hangi topluluk ve devletlerle karşılaştıklarına dair bilgiler vermenin yanı sıra toplumların, kültürlerinin, inançlarının, yaşayış tarzlarının nasıl olduğu hakkında detaylı ve önemli malumatlar vermektedir. Böylece X. asırdaki karşılaştıkları toplumların genel bir portresini çizmektedir.

Bununla birlikte İbn Fadlan, geçtikleri yerlerin iklimi ve coğrafyası ile ilgili ilginç ve mühim bilgiler vererek, bölgesel coğrafyacılığının bir misalini oluşturmaktadır. Bizim de amacımız verdiği bilgiler doğrultusunda İbn Fadlan'ın bölgesel coğrafyacılık yönünü ortaya koymaktır. Esasen daha önce bu konu hakkında bir çalışmanın da olmaması, konunun önemini artırmaktadır. Dolayısıyla biz de yapacağımız bu çalışmayla, literatüre katkı sağlamaya çalışacağız.

Anahtar kelimeler: İbn Fadlan, İslâm, Abbâsîler, İtil Bulgarları, seyahatnâme, bölgesel coğrafya.

İBN FADLAN AND REGIONAL GEOGRAPHY

Abstract

* Muş Alparslan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Araştırma Görevlisi, Muş/Türkiye, Orcid No: 0000-0002-7661-5744, o.evrensel@alparslan.edu.tr

İbn Fadlan was a clerk partaking in the Abbasids Divan in the tenth century. In the same century, the Itil Bulgarians became Muslims and asked for help from the Abbasids to explain the Islamic religion them. The Abbasid Caliph of the time, al-Muqadir-Billah did not refused this request and prepared a committee. İbn Fadlan was in this committee. Eventually, preparations was comlated and the committee left Baghdad in 921 and set out for the Bulgarian country. İbn Fadlan penned a travelogue after this journey. In this work, he gives information about what kind of route they followed, what they saw, what societies and states they encountered, as well as detailed and important information about the societies, their cultures, beliefs and lifestyles. Thus, it draws a general portrait of the societies they encountered in the 10th century.

In addition, Ibn Fadlan provides interesting and important information about the climate and geography of the places they pass through, providing an example of regional geography. Our aim is to reveal Ibn Fadlan's regional geography aspect in line with the information he gave. Indeed, the fact that there has been no previous study on this subject increases the importance of the subject. Therefore, we will try to contribute to the literature with this study.

Keywords: İbn Fadlan, Islam, Abbasids, Itil Bulgarians, travelogue, regional geography.

Giriş

İnsanlık tarihi boyunca coğrafya çok önemli bir yer tutmaktadır. Nitekim coğrafya; insanların yaşayışını, zihniyetini, kültürünü, ekonomisini, giyim kuşamını belirleyen en temel öğelerden biridir. Bir dağın batısında hayatını sürdüren insanlar ile doğusunda hayatını sürdüren insanların arasında bile çok büyük farklılıklar görülebilir. Ya da yüksek yerlerde yaşayan bir milletle sahil kenarında yaşayan bir milletin hem fiziksel hem zihinsel hem de ruhsal özellikleri birbirinden çok farklı olabilir. Bu durum ilk çağlardan beri insanların dikkatini çekmiş ve fizikî coğrafyanın toplumlar üzerindeki etkisine dair eserler kaleme alınmıştır. Tarihin kurucusu olarak varsayılan Heredot (ö. M.Ö. 425?) da çevre-insan münasebetini ele alarak Mısır'ın Nil'in bir

hediyesi olduğunu ifade etmektedir.¹ Ayrıca İlkçağ coğrafyasının ilk temsilcisi olarak kabul edilen Strabon (ö. M.Ö. 63), yazdığı *Geographica* eserinde, fizikî coğrafyanın insanlar üzerinde etkisine dikkat çekerek; dağlarda ikamet eden bir milletle ovada ikamet eden bir milletin özelliklerinin aynı olmadığı hatta bunun medeniyet olgusuna tesir ettiğini ifade etmektedir.² İşte coğrafyanın toplum üzerinde etkisinin ne kadar ehemmiyetli olduğu buradan tahmin edilebilir. Nitekim antik devirde yaşayan Batlamyus (ö. 170) da buna bir örnektir. Yazmış olduğu *Geographia*³ isimli eser hem dünya coğrafya tarihi hem de İslâm coğrafya tarihi için çok önemli bir kaynak teşkil etmektedir. Bununla birlikte İslâm öncesi Araplar yaptıkları ticaretler sayesinde sadece Arabistan coğrafyası değil aynı zamanda komşu bölgeler hakkında da coğrafi malumatlar edinmişlerdi. Nitekim İslamiyet'in inkişaf etmesiyle birlikte hasıl olan ihtiyaçlar neticesinde siyer ve meğazi kitapları kaleme alınmıştır. Bu durum tarih yazımının gelişimine katkı sağlarken, ayrıca coğrafya yazıcılığına da doğurmuştur. Özellikle Abbasîler (750-1258) zamanında Sanskritçe, Antik Yunan dili, Hintçe, Eski Farsçadan (Pehlevîce); felsefe, mantık, tıp, astronomi, matematik, fizik-kimya, biyoloji, optik gibi alanlarda çeviriler yapılmaya başlandı. Bu durum alanların gelişmesine katkı sağlarken aynı şekilde coğrafyada da etki ederek gelişimi sağlamıştır.⁴ Buna bağlı olarak İslâm dünyasında gelişen coğrafya, iki temel ekolünde oluşmasını sağlamıştır. Başlangıçta bu ekoller hakkında kısa bilgiler verdikten söz konusu çalışmamızı ele almak yerinde olacaktır.

¹ Herodot, *Herodot Tarihi* (Çev: Müntekim Ökmen), Remzi Kitabevi, İstanbul, 1972, s. 133.

² Strabon, *Geographika, Antik Anadolu Coğrafyası*, Kitap: XII-XIII-XIV, (Çev: Adnan Pekman), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1993, s. 110-111.

³ *Geographia*, Grek dilinde “yeryüzünü anlatan yazı” manasına gelir. Kelimeyi cuğrâfiyâ şeklinde Araplaştıran ise Muhammed b. Ebû Bekir ez-Zührî olmuştur. Detaylı bilgi için bak. Sayyid Maqbul Ahmad, “Coğrafya”, *DİA*, XIII, 1993, s. 50.

⁴ Philip Hitti, *Siyasal ve Kültürel İslâm Tarihi*, I, (Çev: Salih Tuğ) Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1980, s. 212; Mehmet Ulukütük, “İslam Düşüncesinde Tercüme Faaliyetleri, Hermenötik ve Bibliyografik Bir Katkı”, *İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, I/2, 2010, s. 258-259.

Irak Coğrafya Ekolü

IX. asrın ortalarında Irak'ta ortaya çıkmış ve ismini ilk iki temsilcisinin Bağdatlı olmasından dolayı almıştır.⁵ Bu ekolde ilk defa genel ve tasvirî coğrafya üzerinde sistematik bir şekilde çalışılmıştır. Bu ekolün temsilcileri; İbn Hurdâzbih (ö. 912), İbnü'l-Fakîh (ö. 902) Ya'kubî (ö. 905), İbn Rüste (ö. 922-948 arası), Kudâme b. Cafer (ö. 948) ve Mes'ûdî (ö. 958)'dir. Devrinde bilinen dünyayı ilk defa tarif eden kişi İbn Hurdâzbih olmuştur. Bu nedenle kendisine “İslâm Coğrafyacılarının Babası” denilmiştir.⁶ Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik⁷ adlı eseri sonraki tasvirî coğrafya üzerine çalışanlar için başvuru kaynağı olmuştur. Diğer temsilcilerin eserleri: İbnü'l-Fakîh'in Kitâbü'l-Büldân'ı,⁸ Ya'kubî'nin Tarih-u Yakubî'si,⁹ İbn Rüste'nin Kitâbü'l-A'lâkı'n-Nefise'si¹⁰ Kudâme b. Cafer'in Kitabu'l-Harac'ı¹¹, Mes'ûdî'nin Mürûcû'z-Zeheb ve et-Tenbih ve'l-İşraf'ı¹² şeklindedir.

⁵ Murat Ağarı, “İslam Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı”, *AÜİFD*, XLVII/2, Ankara, 2006, s. 199.

⁶ İbn Nedim, *Kitab el-Fihrist fi Ahbâri'l-Ulemai'l-Musannifin mine'l-Kudemâ ve'l-Muhaddisîn ve Esmâi'l-Kütübühim*, (Neşr: R. Teceddüd), Tahran, 1971, s. 165.

⁷ İbn Hurdazbih, *Kitabu'l-Memâlik ve'l-Mesâlik*, (Tah: F. Sezgin), Leiden, 1889 (Frankfurt 1992); İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, (Çev: Murat Ağarı), Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2008.

⁸ İbnü'l-Fakih, Ebi Bekr Ahmed b. Muhammed el-Hemedani, *Muhtasar Kitabu'l-Buldan*, (Neşr: M. J. de Goeje), Leiden, 1885 (Frankfurt 1992).

⁹ Ya'kubî, Ahmed b. Ebî Yakub İbn Vadîh el-Katib, *Tarihu Yakubî*, Beyrut, 1992; Ya'kubi, *Ülkeler Kitabı*, Çev: Murat Ağarı, Ayışığı Yayınları, İstanbul, 2019.

¹⁰ İbn Rüsteh, *Kitabu'l-A'laku'n-Nefise*, tas: Ebi Ali Ahmed b. Ömer, (Tah: F. Sezgin), Leiden 1891 (Frankfurt 1992); İbn Rüsteh, *Kitabu'l-A'laku'n-Nefise*, (Çev: Ali Fuat Eker), Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2018.

¹¹ Kudâme b. Cafer, Ebû Ferec, *Kitabu'l-Harac*, (Neşr: De Goeje) Beyrut, ts. (İbn Hurdazbih'in el-Mesâlik ve'l-Memâlik'inin hamişinde); Kudâme İbn Cafer, *Kitabu'l-Harac*, (Çev: Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2018.

¹² Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali, *Mürûcû'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher*, (Tah: Kasım eş-Şemma'î er-Rufai), Beyrut, 1989;

Belh Coğrafya Ekolü

X. yüzyılın ilk yarısında Horasan'da ortaya çıkmıştır. Bu ekolün müellifleri sadece İslâm'ın ulaştığı toprakları ele almışlardır. Yani Müslüman olmayan ülkeleri saf dışı bırakıp çalışmalarını sadece Müslüman dünyasının coğrafyası üzerinde yoğunlaştırmışlardır.¹³ Aslında bu günümüz tabiriyle mikro yani bölgesel coğrafyaya örnek verilebilir. Bu ekolün kurucusu Ebû Zeyd el-Belhî (öl. 934) olmakla beraber hayatının sonlarına doğru Suverü'l-Ekâlîm adlı eserinde İslâm ülkelerinin bölgesel haritalarını çizmiştir. Ayrıca bu ekolde yer alan kişiler İslâm dünyasını iklimlere tasnif etmişlerdir ve Mekke'yi merkeze alarak her bir iklim için farklı bir harita çizmişlerdir.¹⁴ İstahrî (ö. 952) ve Mesâlikü'l-Memâlik isimli eseriyle ekol temsilcilerinin başında gelir.¹⁵ Kendisini ehemmiyetli yapan durum ise daha önce kimsenin çizmediği iklim haritalarını çizmiş olmasıdır. Ekolün başka bir önemli temsilcisi İbn Havkal (ö. 977'den sonra) ve Kitâb-u Sûreti'l-Arz eseridir.¹⁶ Müellif, İslâm dünyasını iklimlere ayırıp yirmi iki tane harita çizmiştir. Bir başka önemli temsilci Makdisî veya Mukaddesî (X.

Mes'udî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali, *et-Tenbih ve'l-İşraf*, (Neşr: M.J. de Goeje), Beyrut, 1981; Mes'udî, *Murûc ez-Zehab*, (Çev: Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul, 2023; Mes'udî, *et-Tenbih ve'l-İşraf*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2020.

¹³ Murat Ağarı, "Irak ve Belh Coğrafya Ekolleri ve İlk Temsilcileri: İbn Hurdazbih, Ya'kubî ve İstahrî", *TAED*, 34, 2007, s. 178.

¹⁴ S. Maqbul Ahmad, XIII, s. 52; Mahmut Ak, "İklim", *DİA*, XXII, 2000, Ankara, s. 28-29; M. Ağarı, "Irak ve Belh Coğrafya Ekolleri ve İlk Temsilcileri", s. 169-170.

¹⁵ İstahrî, Ebi İshak İbrahim Muhammed el-Farisi el-Kerhi, *Kitabu Memaliku'l-Mesalik*(ve huve muavvelun ala Kitabu Suveru'l-Ekalim li 'ş-Şeyh Ebi Zeyd Ahmed B. Sehl el-Belhî), (Tah: M. J. de Goeje), Leiden, 1870, (F. Sezgin, Frankfurt 1992); İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, (Çev: Murat Ağarı), Ayışığı Kitapları, İstanbul 2015.

¹⁶ İbn Havkal, Ebi'l-Kasım, *Kitabu Sureti'l-Arz*, (Neşr: F. Sezgin), Leiden, 1938, (Frankfurt 1992); İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, (Çev: Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014.

asrın sonları)'dir. Ahsenü't-Tekâsîm fi M'arifeti'l-Ekâlîm¹⁷ eseriyle İslâm dünyasını altısı Arap ve sekizi Acem (Arap olamayan) olacak şekilde 14 iklime ayırmıştır.¹⁸ Coğrafya ile ilgili malumatlar aktarmanın yanı sıra o iklimde yaşayan insanların inançları, örf ve âdetleri, sosyolojik, kültürel, iktisadî ve fizikî yapıları hakkında da malumatlar vermiştir. Yazarı temayüz ettiren başka husus ise deyim ve kelimelere özel anlam yükleyip Arapçada ilk defa bir coğrafya terminolojisi oluşturmuş olmasıdır.¹⁹ Diğer yandan seyahatnâme türündeki eserler de en az coğrafya eserleri kadar ehemmiyetli olmanın yanında coğrafya için önemli vesikalardır. Bu eserler, farklı bir coğrafyaya seyahat eden kişinin yolda karşılaştığı durumları kaleme almasıyla oluşmaktadır. Bu yüzden dönemin farklı toplumlarının; kültürleri, örf âdetleri, inançları, toplumsal yapıları, giyim kuşamları, iktisadî durumları, iklimleri, coğrafyası, fizikî yapıları ile ilgili bilgilere ulaşmamızı sağlamaktadırlar. Böylece anlattıkları bölgenin genel bir haritasını bizlere sunmaktadırlar. Hususen bölge coğrafyalarına dair verdikleri malumatlar takdire şayandır. Bu durumu daha da önemli kılan ise bizzat şahit olduklarını eserlerinde yazmalarıdır. İşte biz de X. asırda yaşamış Abbasi halifesi tarafından İtil Bulgar devletine İslâmı anlatması için giden ve yol boyunca karşılaştığı hadisleri eserinde yazan İbn Fadlan ve bölgesel coğrafyacılığını işleyeceğiz. Ayrıca eserin Ramazan Şeşen tarafından yapılan tercümesini ele alacağız. Bizi bu tercümeyle çeken şey ise tercümenin sade ve anlaşılır bir şekilde yapıp dipnot ve eklerle zenginleştirilmesidir. En sonunda ise eserin oraya çıkışı, kimlerin üzerinde çalıştığı ve hangi dillere çevrildiği konusunda bilgiler aktarılacaktır.²⁰

¹⁷ Makdisi, *Ahsen el-Takâsim fi ma 'rifet el-ekâlîm*, (Nşr: de Goeje), Leiden, 1877; Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü 't-Takâsim)*, (Çev: Ahsen Batur), Selegne Yayınları, İstanbul 2015.

¹⁸ Müslüman coğrafyacıların iklim anlayışları için bakınız: M. Ağarı, "İslam Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı", s. 195-214.

¹⁹ S. M. Ahmad, VIII, s. 53; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul: İsar Vakfı Yayınları, 1998, s. 96; M. Ak, XXII, s. 29; İbrahim Sarıçam-Seyfettin Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Ankara: TDV Yayınları, Ankara, 2016, s. 149.

²⁰ İbn Fadlan, *Seyahatname*, İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2010.

İbn Fadlan'ın hayatı ile ilgili elimizde pek kayıt bulunmamaktadır. Nitekim hayatıyla ilgili bilgilere yazmış olduğu Seyahatnâmesi'nden ulaşılmaktadır. Hatta Yakut el-Hamevî'de geçen Bağdat'ın ünlü ailelerinden²¹ ve Abbasi devletinin İnşa Divân'ın da çalışan bir kâtip olması muhtemeldir. Kendisi akıllı, zeki ve gözlemci bir şahsiyetti.²² X. asrın ilk çeyreğinde Müslümanlığı kabul eden İdil (Etil) Bulgar Hükümdarı Almış Han dönemin Abbâsî Halifesi Muktedir-Billâh'tan (ö. 932) kendilerine İslâmiyeti anlatacak din adamlarının yanı sıra cami yapabilecek bir heyet istedi. Hazırlıklara başlandı ve halife tarafından heyeti oluşturması için Nezir el-Harami görevlendirildi. Bir an önce heyeti oluşturmak için işe koyulan el-Harami, gönderilecek olan heyetin başına azatlı kölesi Sevsen el-Rassî'yi getirdi ve Türk ülkelerine dair malumatlar bilen Bâris el-Saklâbi ve Tigin el-Türki'yi de yanına verdi.²³ Nitekim oluşturulan heyette İbn Fadlan da yer almaktaydı. Kendisi de 4000 dinar ile birlikte halifenin mektubunu ve hediyelerini bizzat götürmekle görevlendirildi.²⁴

Heyet, 21 Haziran 921 tarihinde yola çıktı. Horasan güzergâhını izleyerek Kirmanşah, Hemedan, Save, Rey, Nişabur, Serahs, Merv, Amul, Beykend kentlerine uğradılar. Daha sonra Samânîlerin (819-1005) başkenti Buhârâ'ya ulaştılar. Kendileri, Samânîler'in ünlü veziri ki kendisi de coğrafyacı olan Ceyhanî (ö. 942) tarafından karşılanarak ağırlandılar. Daha sonra vezirin gayretiyle genç hükümdar Nasr b. Ahmed'in huzuruna çıkarıldılar.²⁵ Buradan Hârezm'e geçip Kâs'tan nehir yoluyla Cürcâniye'ye vasil oldular ve kış

²¹ Sally Abed, "Water Rituals and the Preservation of Identity İbn Fadlan's Risala", *Travel, Time and Space in the Middle Ages and Early Modern Time* De Gruyter, s. 174.

²² Micheal Crichton, *The 13th Warrior: The Manuscript of Ibn Fadlan, Relating His Experiences with the Northmen in A.D. 922*, Arrow, 1997, s. 8.

²³ Oğuz Ünal, *Horasan'dan Anadolu'ya Türkiye Tarihi*, Ötüken Neşriyat, Ankara, 2014, s. 157.

²⁴ Scott C. Levi-Ron Sela, *İslâmic Central Asia*, İndiana, 2010, s. 65; Tarel el-Ariss, "Trials of Arab Modernity: Literary Affect and the New Political", *Modern Language Initiative*, 2013, s. 59.

²⁵ Rıza Kurtuluş, "Ceyhânî", *DİA*, VII, 1993, s. 467.

ayını burada geçirdiler.²⁶ Ayrıca heyet, Türkler ve ülkeleri hakkında bilgiler de edindiler. Havalar ısınınca kuzeye doğru harekete geçip Üst-Yurt'taki Oğuzlara uğradılar. Heyet daha sonra Peçenek ve Başgırtlara uğrayıp en sonunda 12 Mayıs 922 tarihinde Bulgar ülkesine ulaştı.²⁷ Elçi heyeti çok iyi karşılandı ve Han resmen Müslümanlığı kabul etti. Böylece Abbasî hilâfetine bağlı Müslüman bir devlet haline gelen İdil Bulgarları bundan sonra İslâm dininin Doğu Avrupa'daki temsilcisi oldu.²⁸ İbn Fadlan'ın ne zaman döndüğü de bilinmemekle beraber kendisinin ne zaman öldüğü de bilinmemektedir. Ancak eserinde bize aktardığı bilgilerle hem dönemin coğrafyası hem de dönem insanın kültürü, sosyal hayatı, inancı, gelenek ve görenekleri hakkında ehemmiyetli bilgiler vererek dönemin genel bir panoramasını sunmuştur.

İbn Fadlan'ın eserinde bölgesel coğrafyacılığını gözler önüne seren bazı dikkat çekici bölümler; Hârezm'in Cürcâniye kentinde kışın nasıl çetin geçtiğini şöyle anlatır: “Cürcâniye 'de kalmamız uzadı. Orada yaklaşık üç ay bekledik. Şiddetli bir soğukluk olduğu için uzun bir şekilde kaldık. Duyduğuma göre iki kişi odun getirmek için develerle ormana gitmişler. Yanlarında çakmak, kav götürmeyi unutmuşlar ve ateşi yakamadan gecelemişler. Şiddetli soğuktan dolayı hem adamlar hem de develer sabah ölü olarak bulunmuş. Havanın soğukluğundan çarşılar ve caddeler bomboş olur. Soğuktan sakalım buz tuttuğunu görüyorum, ateşe yaklaştırıp buz çözüyorum...” şeklinde devam eder.²⁹ Buradan hareketle bölge iklimini ne derece çetin olduğu

²⁶ Abdülkerim Özeydin, “Hârizm”, *DİA*, XVI, 1997, s. 218.

²⁷ M. Canard, “İbn Fadlan”, *The Encyclopaedia Of İslam*, III, Leiden., 1986, s. 759; R. Şeşen, 103-104; Richard W. Bullet, Cotton, *Climate, and Camels in Eealy İslâmic İran: A Moment in World History*, New York, 2009, s. 79-80; İbn Fadlan, *İbn Fadlan and the Land of Darkness: Arab Travellers in the Far North*, (Translated: Paul Lunde and Caroline) Stone, Penguin Classics, 2011, 18; Scott C. Levi-Ron Sela, 65; Ahmad İbn Fadlan, *Mission To The Volga*, (Translated: James E. Montgomery), New York, 2017, xix.

²⁸ Ahmet Taşağıl, “İdil Bulgar Hanlığı”, *DİA*, XXI, 2000, s. 473.

²⁹ İbn Fadlan, *Seyhatname*, s. 6-7. Hârezm, Aral gölünün güneyinde uzanan topraklara ve XIII. asra kadar burada yaşayan halka verilen isimdir. Hârezm bölgesi karasal iklime sahip olduğu için yazları sıcak kışları çetin geçer. Hârezm için bkz: A. Özeydin, *Hârizm*, s. 217-220.

anlaşılmaktadır.³⁰ Daha sonra vasıl olduğu Oğuz ülkesinde yaşadığı olaylardan birini şöyle nakleder: “Oğuzlardan biri beni Kur’an okurken dinledi ve sonrasında beğendi. Yanımda yer alan tercümana dönerek “Ona susmamasını söyle” dedi. Bu Oğuz bir gün tercüman aracılığıyla “Bu Arap’a sor bakalım, Rabbimizin karısı var mı?” dedi. Bunu günah sayıp Allah’ı tesbih ve istiğfar ettim. O da benim gibi yaptı. Türkün âdeti böyledir. Müslümanı tesbih (Sübhana’llah) ve tehlil (Lâ ilâhe illallah) derken duyarsa onun gibi yapar”.³¹ Müellif, naklettiği bu olayla toplumun inancını bize aktarmaktadır.

Türklerin ölü gömme âdetleri için de son derece önemli bilgiler vermektedir: “Oğuzlardan biri hastalanınca cariyeleri, varsa köleleri, ona bakarlar. Ev halkı dışında başka bir kimse ona yaklaşamaz. Hasta için çadırlardan uzak bir yerde çadır kurarlar. Hasta, iyileşinceye veya ölünceye kadar orada kalır. Hasta, köle veya fakirse onu kıra atıp bırakırlar. İçlerinden önemli bir adam ölürse onun için oda gibi bir çukur kazarlar, ölüye gömleğini giydirirler, kemerini takarlar, yayını kuşandırırılar, eline içinde şarap olan ağaçtan bir kadeh verirler. Her şeyini getirip bu oda gibi mezara koyarlar. Sonra onu oturtup odanın üzerine çamurdan kubbe gibi mezarlar koyarlar. Sonra hayvanların yanına gidip bir tanesini öldürürler. Başları, ayakları, derisi, kuyruğu dışındaki etlerini yerler. Kalan kısımlarını sırtıklar üzerine koyup mezarın etrafına asarlar. “Bunlar cennette giderken bineceği hayvanlar” derler. Eğer ölen kişi sağlığında insan öldürmüş, yiğit bir kişiye öldürdüğü adam sayısı kadar ağaçtan sûret yontup mezarının başına dikerler. “Bunlar onun hizmetçileri, Cennette ona hizmet edecekler” derler.³² Esasen buradan hareketle ölümün, toplumların davranış ve tutumlarının ne derece etkileyen bir sosyal

³⁰ *Hudûdü'l-âlem*'de şehrin Türkistan'ın kapısı olarak nitelendiği geçmektedir. *Hudûdü'l-âlem: The Regions of the World* (Çev: V. Minorskt, ed: C. E. Bosworth, London, 1970, s. 38; şehir ile ilgili detaylı bilgi için bkz: Aydın Taneri, “Gürgeç”, *DİA*, XIV, 1996, s. 321-323.

³¹ İbn Fadlan, *Seyhatname*, s. 11. Burada Müslümanlığın Türkler arasında yayıldığını fakat nasıl yaşayacaklarını bilmedikleri anlatılıyor.

³² İbn Fadlan, *Seyhatname*, s. 14-15.

durum olduğu açıkça anlaşılmaktadır.³³ İbn Fadlan'ın Türklerin ölü gömme âdetlerinin yanı sıra inançlarına dair verdiği bu malumatlar oldukça önem arz etmektedir. Hususen bizlere birinci elden Türklerdeki Balbal kültürünü aktarmaktadır.³⁴ Ayrıca verilen bu malumatlar, Türklerin öldükten sonra yaşama olan inançlarını gözler önüne sermektedir. İnançları doğrultusunda Türklerin ölümlerle birlikte kişisel eşya ve savaş aletlerinin gömmeleri, mezar kültürünü yansıtmaları açısından ehemmiyetlidir.³⁵

Peçenekler hakkında ise şu bilgiyi verir: “Onlar denize benzer akmayan bir suyun yanına konmuşlardı. Çok esmerdiler. Sakallarını tıraş ediyorlar, Oğuzların aksine fakirdiler. Koyunları genellikle tırnaklarıyla karı eşip altında ot arıyor, yiyorlar. Ot bulmazlarsa kar yiyorlar. Çok semizleşiyorlar. Yaz gelip ot yediklerinde zayıflıyorlar”.³⁶ Müellifimiz burada toplumun hem coğrafik yapısını hem fizikî özellikleri hem de iktisadî durumlarını gözler önüne sermektedir.³⁷

Başgırtlar denilen Türkler hakkında ise şu anekdotu anlatır: “Türklerden Başgırtlar denilen bir kavmin topraklarına vardık. Onlardan çok korktuk. Zira onlar Türklerin en zararlısı, en kötüsü, en belalısı, en katil olanlarıdır. Bir adam bir adam rastlarsa başını keser yanında götürür, vücudunu bırakır... Aralarından bazıları on iki rablarının olduğunu söyler: kışın rabbi, yazın rabbi, yağmurun rabbi,

³³ Hayati Hökelekli, “Ölüm ve Ölüm Ötesi Psikolojisi”, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 3/3, 1991, s. 151-152.

³⁴ Türklerdeki Balbal kültürü için bkz: Oktay Belli, “Türklerde Taş Heykel ve Balballar”, Türkler, III, Ankara 2002, s. 910-914.

³⁵ Türklerin ölü gömme âdetleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: V. V. Barthold, “Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimi Meselesine Dair”, (Çev: Abdulkadir İnan), *Bellekten*, 11/43, 1947, s. 515-539; Yıldız Kocasavaş, “Eski Türklerde Yas ve Ölü Gömme Âdetleri”, *Türkler*, III, 2002, s. 67-75; Yaşar Çoruhlu, “Eski Türklerde Ölüm”, *Cogito*, sayı 40, 2004, s. 244-268.

³⁶ İbn Fadlan, *Seyhatname*, 19.

³⁷ Peçenekler Oğuzlara komşuydular ve birbirine çok benziyordu. İlerleyen yıllarda bazıları batıya göçecek bazıları da Bizans'a göçecekler. Peçenekler hakkında detaylı bilgi için bakınız: Peter B. Golden, “Peçenegs”, *The Encyclopaedia Of İslam*, VIII, Leiden, 1995, s. 289-291.

rüzgârın rabbi, ağaçların rabbi, insanların rabbi, suyun rabbi, gecenin rabbi, gündüzün rabbi, ölümün rabbi, yerin rabbi. Gökteki rab bunların en büyüğüdür. O da diğerleriyle anlaşır” şeklinde devam eder.³⁸ Buradan hareketle Başgırtlardan diğer kavimlere göre çok daha sert ve gaddar oldukları anlaşılmaktadır.³⁹

922’de Bulgar ülkesine ulaştıklarından sonra bir hadiseyi şöyle anlatır: “Bulgar halkı köpeklerin ulumasını uğurlu geldiğini varsayıp ona göre sevinirler, “Bu sene bolluk, bereket, sulh yılı olacak” derler.⁴⁰ Ülkenin iklimi ve ülkede yetişen bazı meyveler hakkında şunları söylemektedir: “Onların ülkesinde çok yeşil, şarap sirkesi gibi ekşi bir elma yetişir. Bu elmayı kızlar yerler, semizleşirler. Bulgarlar ülkesinde fındık ağacından başka bir şey görmedim. Onları ülkesinde çok uzun, gövdesi yapraksız, başı hurma ağacı gibi toplu, yaprakları olan bir ağaç gördüm. Ne olduğunu bilmiyorum. Bu ağacın gövdesinden belli bir yeri delerler, altına bir kap bırakırlar. Bu delikten kaba baldan daha tatlı bir su akar. İnsan bu sudan çok içerse şarap gibi sarhoş eder. Ülkelerinde buğday ve arpa çokça vardır. Buğday gibi ürünleri eken kişi hükümdara pay (öşür) ödemez. Her ev vergi olarak hükümdara yılda bir samur derisi verir.⁴¹ Onların toprağı siyah ve korkutucudur. Yiyecek saklayacak yerleri yoktur. Bunun yerine yerde kuyular kazarlar, yiyeceklerini oraya bırakırlar. Birkaç gün geçtikten sonra bozular, kokar, kullanılamaz. Ülkede zeytinyağı, susam yağı, tereyağı yoktur. Bunların yerine balık yağı kullanırlar.⁴² Bir kişinin evine yıldırım düşerse ona yaklaşmazlar, onu, içinde bulunan insan ve eşyayı telef oluncaya kadar bırakırlar. “Bu ev Allah’ın gazabına uğramış derler. Diğer bir âdetleri ise bir adamın erkek çocuğı doğarsa onu babası değil, dedesi alır. “Adam oluncaya kadar ona bakmaya babasından daha çok hak sahibiyim” der. Cevval, bilgili bir insan görürlerse, “Bu kişinin rabbimize hizmet etmesi gerekir” derler. Onu alırlar, boynuna bir ip

³⁸ İbn Fadlan, Seyhatname, s. 19-20.

³⁹ Başgırtlardan Ural bölgesinde yaşamışlardır. Başgırtlara dair detaylı bilgiler için bkz: H. Yazıcı Şahin, Başkurt Türkler ve Dilleri, *Tehlikeli Diller Dergisi*, 3/4, 2014, s. 147-191.

⁴⁰ İbn Fadlan, Seyhatname, s. 28.

⁴¹ Buradan anlaşılıyor ki halk samur derisini para yerine kullanıyor.

⁴² İbn Fadlan, Seyhatname, s. 29-30.

geçirirler, bir ağaca asarlar. İp kopup parçalanıncaya kadar orada kalır.⁴³ Onlar arasında çok sayıda tüccar vardır. Türk ülkelerine gider koyun getirirler, Visu ülkesine gider samur ve siyah tilki kürkü getirirler.⁴⁴ İbn Fadlan'ın verdiği bu malumatlar Bulgar ülkesinin hem iklimini hem coğrafyasını hem yiyecek ve içecekleri hem iktisadî durumunu hem de ticaretini gözler önüne sererek bu konuda fikir sahibi olmamızı sağlamaktadır.⁴⁵

Ruslar hakkında ise şunları aktarır: “Ticaret yapmak için Etil nehri kıyısındaki çarşıya gelen Rusları gördüm. Onlardan daha boylu postlu kişiler görmedim. Hurma ağacı gibi, sarışın, kızıl insanlardı. Ruslar Allah'ın en pis mahlûklarıdır. Büyük ve küçük tuvaletten, cünüplükten sonra yıkanmazlar, yemek yedikten sonra ellerini yıkamazlar. Yollarını şaşırılmış eşekler gibidirler. Rusların ölü gömme âdetini şöyle aktarır: “Bir gün Ruslardan büyük birinin öldüğü haberini aldım. Önce onu mezara koyup üzerini tavanladılar. On gün böyle kaldı. Bu arada ona elbiseler kesip diktiler. Eğer ölen adam fakirse onun için küçük bir gemi yaparlar. Adamın cesedini gemiye koyup yakarlar. Ölen zengin ise mallarını toplayıp üçe ayırırlar. Üçte biri ailesinin olur. Üçte biriyle ona elbise dikerler. Kalan üçte birle ise şarap alırlar cariyesi kendisini onun için öldüreceği, onunla yakılacağı gün için içerler.⁴⁶ Hazarlarla ilgili olarak: “Hazarların hükümdarına Büyük hakan derlerdi. Onun halk için oturma yapmaması ve onlarla konuşmaması bir gelenektir. Hakanların hükümdarlık müddeti kırk senedir. Bu müddeti bir gün dahi geçse onu öldürürler. “Bunadı, aklı azaldı derler”. Hazarların hepsi ve hükümdarları Yahudi'dir. Bulgarlar ve etrafındaki bütün ülkeler onlara itaat ederler, boyun eğer ve kulluklarını arz

⁴³ İbn Fadlan, Seyehatname, s. 31.

⁴⁴ Burada Visu ülkesi dediği Viking ülkesidir. Soğuk bir iklime sahip olduklarından dolayı samur ve siyah tilkilerde soğuk iklimde yaşadıkları için Kuzey bölgesinde çokça rastlanır.

⁴⁵ İdil Bulgar ülkesi hakkında detaylı bilgiler için bkz: Halil İbrahim Gökbörü-Ahmed Aldahrauj, “İdil Bulgarları ve Coğrafyacılar”, *USAD*, 2021, s. 1-22.

⁴⁶ İbn Fadlan, Seyehatname, s. 37-43. James E. Montgomery, İbn Fadlan ve Rusya ile ilgili çok önemli bir makale yazmıştır. Bkz: James E. Montgomery, “Fadlan and the Rûsiyyah”, *Journal of Arabic and Islamic Studies*, 3, 2000, s. 1-25.

ederler”.⁴⁷ İbn Fadlan eserinde yukarıdaki bilgileri verirken dönüşü hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir.

Esere ilk defa dikkat çeken J. K. Rasmussen olmuştur. Orta Çağ'da Müslümanların Rus ve İskandinavya ile olan münasebetleri hasebiyle 1814'te yayımladığı makalede “Rus” maddesini İbn Fadlan'dan almış ve bu çalışma kısa sürede dikkat çekerek bir iki yıl içinde İngilizce, Latince gibi farklı dillere tercüme edilmiştir. 1923'te ise Zeki Velidi Togan, İran'da Meşhed İmam Rıza Kütüphanesi'nde bilinmeyen bir coğrafya mecmuası buldu ve İbn Fadlan'ın eseri de içindeydi. Z. Velidi Togan 1935'te Viyana Üniversitesi'nde eser üzerinde doktora yaptı. “Fadlan's Reisebericht” isimli çalışmasını 1939'da Leipzig'de yayımladı. Daha sonra Ebü'l-Fazl Mîr Seyyid Ali Naki Tabâtabâî tarafından “Sefernâme-i İbn Fadlân” adıyla Farsça'ya tercüme edilen eseri Lûtfî Doğan “İbn Fadlan Seyehatnamesi” adı altında Türkçe'ye çevrilmiştir. Richard Frye ve Robert P. Blake tarafından “Notes on the Risala of Ibn Fadlan” adı altında 1949'da İngilizce'ye, K. Czeglédy tarafından “Zur Meschheder Handschrift con Ibn Fadlan's Reisebericht” 1950-51'de Almanca'ya, Marius Canard tarafından “La Relation du Voyage d'Ibn Fadlan Chez les Bulgares de La Volga” adlı altında da Fransızca'ya tercüme edilmiştir. Eser en sonunda Ramazan Şeşen tarafından “İbn Fadlan Seyehatnamesi” ismiyle tekrar Türkçe'ye tercüme edilmiştir.⁴⁸

Sonuç

Sonuç olarak coğrafya insan hayatında önemli bir rol oynamaktadır. Dahası aynı bölgede yaşayan insanların bile hem fizikî hem de kültürel olarak birbirlerinden farklı olması coğrafyanın yaşatmış olduğu etkinin bir ürünüdür. Bu durum geçmişte de yaşanılmış günümüzde de

⁴⁷ İbn Fadlan, Seyehatname, s. 45-47. İbn Fadlan burada Hazar halkının hepsinin Yahudi olduğunu söyler. Ama sadece yönetimin yani hakan ve etrafındakilerin Yahudi olduğu bilinmektedir. Detaylı bilgi için bakınız: W. Bartold- P. B. Golden, “Khazar”, *The Encyclopaedia Of İslam*, IV, Leiden, 1997, 1172-1181.

⁴⁸ M. Canard, III, s. 759; Saleh Muhammedoğlu Aliev, “İbn Fadlân”, *DİA*, XIX, 1999, s. 478-479.

yaşanılıyor gelecekte de yaşanılacaktır. Nitekim yukarıda ele aldığımız İbn Fadlan ve eseri dönem kültür ve coğrafyası hakkında vermiş olduğu eşsiz bilgilerden dolayı tarihte önemli bir edinmiştir. 921’de Bağdat’tan yola çıkarak başladığı serüven sonunda kaleme aldığı Seyahatnâme, X. asırda yaşamış olan Türklerin tarihi açısından en önemli vesikalardandır. İbn Fadlan, İdil Bulgarlarına İslâmiyeti anlatmak için gönderildiğinde yol üstünde karşılaştığı Türklerin ve diğer milletlerin dinleri, idâresi, kültürü, âdetleri, ekonomisi, fizikî özellikleri ve giyim kuşamı hakkında çok önemli malumatlar vermiştir. Ayrıca devrindeki Oğuzlar, Peçenekler, Ruslar hatta Vikingler ile ilgili de bilgiler aktarmıştır. Özellikle müellifimizin eserinden verdiği bilgilerden yola çıkarak İslâmiyet’in Oğuzlar içinde yayıldığı anlaşılmaktadır. Oğuzların dinleri, kültürleri ve âdetleri hakkında verdiği bilgiler ise dikkat çekicidir. Daha sonra Peçenek ve Başgırtlarla karşılaşp dinleri ve kültürlerine dair kısa bilgiler verir. Bulgar ülkesine gittiği zaman aynı şekilde bölgenin ikliminden iktisadisine kadar malumatlar aktarır. Burada bulunurken çarşıya gelen büyük Rus (Viking) tüccarlarından bahseder. Eserinin en sonunda da Hazarlara değinir. Buna ek olarak geçtiği ülkelerin ikliminin, coğrafyasının, yetişen bitkilerinin, insanların geçim kaynağının ne olduğunun yanı sıra fiziksel yapılarını, âdet ve kültürlerini, evlenme geleneklerini, sosyal ve demografik yapılarını bize aktarmasıyla bölgesel coğrafyacılığa bir örnek teşkil etmiştir.

İbn Fadlan'nın Bağdat'tan yola çıkıp Buhârâ'ya kadar izlediği güzergâh.⁴⁹

Bibliyografya

ABED, Sally, "Water Rituals and the Preservation of Identity İbn Fadlan's Risala", *Travel, Time and Space in the Middle Ages and Early Modern Time* De Gruyter, s. 165-188.

AHMAD İbn Fadlan, *Mission To The Volga*, (Translated: James E. Montgomery), New York, 2017.

AHMAD, Sayyid Maqbul, "Coğrafya", *DİA*, XIII, 1993, s. 50-62.

AĞARI, Murat, "İslam Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı", *AÜİFD*, XLVII/2, Ankara, 2006, s. 195-214.

-----, "İrak ve Belh Coğrafya Ekolleri ve İlk Temsilcileri: İbn HURDAZBİH, Ya'kubî ve İstahrî", *TAED*, 34, 2007, s. 169-191.

AK, Mahmut, "İklim", *DİA*, XXII, s. 2000, s. 28-30.

⁴⁹ S. M. Aliev, *DİA*, XIX, s. 479.

Anadolu Mecmuası
2/5, Aralık 2023, s.1-19.

BARTHOLD, V. V., “Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimi Meselesine Dair”, (Çev: Abdulkadir İnan), *Belleten*, 11/43, 1947, s. 515-539;

BARTHOLD. V. V.- P. B. Golden, “Khazar”, *The Encyclopaedia Of İslam*, IV, Leiden, 1997, s. 1172-1181.

BELLİ, Oktay, “Türklerde Taş Heykel ve Balballar”, *Türkler*, III, Ankara 2002, s. 910-914.

BULLET, Richard W., Cotton, *Climate, and Camels in Early İslâmic İran: A Moment in World History*, New York, 2009.

CANARD, M., “İbn Fadlan”, *The Encyclopaedia Of İslam*, III, Leiden, 1986, s. 759.

CRİCHTON, Micheal, *The 13th Warrior: The Manuscript of Ibn Fadlan, Relating His Experiences with the Northmen in A.D. 922*, Arrow, 1997.

ÇORUHLU, Yaşar, “Eski Türklerde Ölüm”, *Cogito*, 40, 2004, s. 244-268.

GOLDEN, Peter B., “Peçenegs”, *The Encyclopaedia Of İslam*, III, Leiden, 1995, 289-291.

GÖKBÖRÜ, Halil İbrahim-Ahmed Aldahrauj, İdil Bulgarları ve Coğrafyacılar, *USAD*, 2021, s. 1-22.

HEREDOT, *Herodot Tarihi*, (Çev: Müntekim Ökmen), Remzi Kitabevi, İstanbul, 1972.

HİTTİ, Philip, *Siyasal ve Kültürel İslâm Tarihi*, I, (Çev: Salih Tuğ), Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1980.

Ḥudûdü'l-âlem: The Regions of the World (Çev: V. Minorskt, ed: C. E. Bosworth, London, 1970.

İBN FADLÂN, *Ibn Fadlân's Journey to Russia: A Tenth-century Traveler from Baghdad to the Volga River*, (Translated: Richard N. Frye), Markus Wiener Publishers, 2005.

İBN FADLÂN, *İbn Fadlân and the Land of Darkness: Arab Travellers in the Far North*, (Translated: Paul Lunde and Caroline Stone), Penguin Classics, 2011.

Anadolu Mecmuası
2/5, Aralık 2023, s.1-19.

İBN FADLÂN, Seyahatnâme, (Çev: Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2010.

İBNÜ'L-FAKÎH, Ebi Bekr Ahmed b. Muhammed el-Hemedani, Muhtasar Kitabı'l-Buldan, (Neşr: M. J. de Goeje), Leiden, 1885, (Frankfurt 1992).

İBN HAVKAL, Ebi'l-Kasım, *Kitabu Sureti'l-Arz*, (Neşr: F. Sezgin), Leiden, 1938, (Frankfurt 1992).

İBN HAVKAL, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, (Çev: Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014.

İBN HURDAZBÎH, *Kitabu'l-Memâlik ve'l-Mesâlik*, (Tah: F. Sezgin,) Leiden, 1889 (Frankfurt 1992).

İBN HURDAZBÎH, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, (Çev: Murat Ağarı), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.

İBN NEDİM, *Kitab el-Fihrist fi Ahbâri'l-Ulemai'l-Musannifin mine'l-Kudemâ ve'l-Muhaddisîn ve Esmâi'l-Kütübihim*, (Neşr: R. Teceddüd), Tahran, 1971.

İBN RÜSTEH, *Kitabu'l-A'laku'n-Nefise*, (Tas: Ebi Ali Ahmed b. Ömer, Tah: F. Sezgin,) Leiden, 1891 (Frankfurt 1992).

İBN RÜSTEH, *Kitabu'l-A'laku'n-Nefise*, (Çev: Ali Fuat Eker), Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2018.

İSTAHRÎ, Ebi İshak İbrahim Muhammed el-Farisi el-Kerhi, *Kitabu Memaliku'l-Mesalik (ve huve muavvelun ala Kitabu Suveru'l-Ekalim li's-Şeyh Ebi Zeyd Ahmed B. Sehl el-Belhî)*, (Tah: M. J. de Goeje), Leiden, 1870, (F. Sezgin, Frankfurt 1992).

İSTAHRÎ, *Ülkelerin Yolları*, (Çev: Murat Ağarı), Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2015.

KOCASAVAŞ, Yıldız, "Eski Türklerde Yas ve Ölü Gömme Adetleri", *Türkler*, III, 2002, s. 67-75.

HÖKELEKLİ, Hayati, "Ölüm ve Ölüm Ötesi Psikolojisi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3/3, 1991, s. 151-165.

KUDÂME B. CAFER, Ebû Ferec, *Kitabu'l-Harac*, (Neşr: De Goeje), Beyrut, ts., (İbn Hurdazbih'in el-Mesâlik ve'l-Memâlik'inin hamışinde).

Anadolu Mecmuası
2/5, Aralık 2023, s.1-19.

KUDÂME ibn Cafer, *Kitabü'l-Harac*, (Çev: Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2018.

KURTULUŞ, Rıza, “Ceyhânî”, *DİA*, VII, s. 467-468.

LEVİ, Scott C.-Ron Sela, *İslamic Central Asia*, İndiana, 2010.

JAMES E. MONTGOMERY, “Fadlân and the Rûsiyyah”, *Journal of Arabic and Islamic Studies*, 3, 2000, s. 1–25.

MES'UDÎ, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali, *Mürûcu'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher*, (Tah: Kasım eş-Şemma'i er-Rufai), Beyrut, 1989.

MES'UDÎ, *Murûc ez-Zeheb*, (Çev: Ahsen Batur, Selenge Yayınları), İstanbul, 2023.

MES'UDÎ, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali, *et-Tenbih ve'l-İşraf*, (Neşr: M.J. de Goeje), Beyrut, 1981.

MES'UDÎ, *et-Tenbih ve'l-İşraf*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2020.

MAKDÎSÎ, Ahsen el-Takâsim fi ma 'rifet el-ekâlîm, (Nşr. de Goeje), Leiden, 1877.

MUKADDESÎ, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, (Çev: Ahsen Batur), Selegne Yayınları, İstanbul, 2015.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Hârizm”, *DİA*, XVI, 1997, s. 217-220.

PARKER, Philip, *The Northmen's Fury: A History of the Viking World*, Vintage, 2015.

SALEH, Muhammedoğlu Aliev, “İbn Fadlân”, *DİA*, XIX, 1999, s. 477-479.

SARIÇAM, İbrahim -Seyfettin Erşahin, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, TDV Yayınları, Ankara, 2016.

STRABON, *Geographika: Antik Anadolu Coğrafyası, Kitap: XII-XIII-XIV*, (Çev: Adnan Pekman), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1993, İstanbul.

ŞAHİN, H. Yazıcı, Başkurt Türkler ve Dilleri, *Tehlikeli Diller Dergisi*, III/4, 2014, s. 147-191.

ŞEŞEN, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul: İsar Vakfı Yayınları, 1998.

Anadolu Mecmuası
2/5, Aralık 2023, s.1-19.

-----, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK, Ankara, 2001.

ULUKÜTÜK, Mehmet, “İslam Düşüncesinde Tercüme Faaliyetleri, Hermenötik ve Bibliyografik Bir Katkı”, *İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, I/2, 2010, s. 248-288.

ÜNAL, Oğuz, *Horasan'dan Anadolu'ya Türkiye Tarihi*, Ankara: Ötüken Neşriyat, 2014.

TANERİ, Aydın, “Gürgeç”, *DİA*, XIV, 1996, s. 321-323.

TAREL el-Ariss, *Trials of Arab Modernity: Literary Affect and the New Political*, Modern Language Initiative, 2013.

TAŞAĞIL, Ahmet, “İdil Bulgar Hanlığı”, *DİA*, XXI, 2000, s. 472-474.

YA'KUBÎ, Ahmed b. Ebî Yakub İbn Vadîh el-Katib, *Tarihu Yakubî*, Beyrut, 1992.

YA'KUBÎ, *Ülkeler Kitabı*, (Çev: Murat Ağarı), Ayışığı Yayınları, İstanbul, 2019.